

Ανιχνεύοντας τη φαντασία και την πραγματικότητα στα παιδικά εικονογραφημένα βιβλία: Υλικές, χωρικές και αισθητηριακές συναντήσεις

Αγγελάκη Ρόζη-Τριανταφυλλιά
Επίκουρη Καθηγήτρια Τ.Ε.Π.Α.Ε. Α.Π.Θ.
angelaki@nured.auth.gr

Περίληψη

Τα εικονογραφημένα παιδικά βιβλία αποτελούν πνευματικά αγαθά ευρέως αναγνωρισμένα για την ποικιλότητα συμβολή τους στην ανάπτυξη του παιδιού: Καλλιεργούν τον οπτικό και γλωσσικό του γραμματισμό, την αναγνωστική του ικανότητα και την κοινωνική του φαντασία. Σύμφωνα με μελετητές του είδους, τα εικονογραφημένα παιδικά βιβλία αποτελούν επίσης καταναλωτικά αγαθά και αισθητικά αντικείμενα, που αξίζει να αγαπιούνται και λόγω της περίτεχνης αρχιτεκτονικής τους. Ομολογουμένως, πολλοί καλλιτέχνες και εκδότες σήμερα πειραματίζονται πάνω στο σχήμα και τη μορφή των παιδικών εικονογραφημένων βιβλίων. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα να εκδίδονται έργα με ενδιαφέροντα σχήματα, διαφορετικά μεγέθη, εντυπωσιακά υφάσματα, ευφάνταστες ποιότητες χαρτιού και ασυνήθιστες υφές, διαποτισμένα με αισθητική και λογοτεχνική γοητεία που προσελκύουν, φυσικά, τους αγοραστές και αποτελούν την πύλη των παιδιών προς τον κόσμο μέσω και της φυσικής τους εμπλοκής με αυτά. Η χρήση ιδιαίτερων τεχνικών και υλικών, εκτός από το να προσθέτει βάθος και σημασία στις αφηγήσεις των εικονογραφημένων βιβλίων και να προκαλεί την παραδοσιακή διαδικασία ανάγνωσης, πολλές φορές επηρεάζει και τον τρόπο που οι αναγνώστες αντιλαμβάνονται τα φανερά ή κρυφά μηνύματα της λεκτικής και οπτικής τροπικότητας. Η υλικότητα, βάσει μελετών, ενισχύει επιπλέον τη φαντασία των αναγνωστών και δύναται να τους διευκολύνει να «διαβάσουν» και πίσω από τις λέξεις και τις εικόνες, υποστηρίζοντας τα φανερά και κρυφά νοήματα του κειμένου και της εικονογράφησης. Το παρόν άρθρο επικεντρώνεται σε πέντε παιδικά εικονογραφημένα έργα με ιδιάζουσα υλικότητα που αξίζει να μελετηθεί ως ξεχωριστό σύστημα και μέσο ανάγνωσης παράλληλα με τις λέξεις και τις εικόνες. Υιοθετώντας το μοντέλο ανάλυσης του Michael Staiger που αναγνωρίζει έξι διαστάσεις για την ανάλυση παιδικών εικονογραφημένων βιβλίων, θα εξεταστεί η συνέργεια της λεκτικής, οπτικής και απτικής τροπικότητας των επιλεγμένων έργων. Θα διαπιστωθεί αν θολώνονται τα όρια του φυσικού και του αφηγηματικού χώρου, καθώς επίσης αν οι αναγνώστες

διευκολύνονται να διακρίνουν τα όρια της «αλήθειας» κάθε μυθοπλαστικού σύμπαντος που καλούνται να ανακαλύψουν, χρησιμοποιώντας όλες τους τις αισθήσεις.

Λέξεις-κλειδιά: εικονογραφημένα παιδικά βιβλία, υλικότητα, μυθοπλασία, πραγματικότητα

Abstract

Children's picture books are widely recognized for their multifaceted contribution to children's development: They support their visual and linguistic literacy, their reading ability and their social imagination. According to scholars, children's picturebooks are also aesthetic objects that serve an expressive function for the consumer and deserve to be cherished for their ornate architecture. Admittedly, many graphic designers and publishers are experimenting with the shape and form of children's picturebooks. This results in the publication of books with interesting shapes, different sizes, striking fabrics, strange qualities of paper and unusual textures, imbued with aesthetic and literary charm that attract buyers and function as a gateway to the world through physical engagement. The use of particular techniques and materials, in addition to adding depth and meaning to the narratives of picturebooks and challenging the traditional reading process, often affects the way readers perceive the overt or covert messages of verbal and visual tropes; Materiality enhances readers' imagination and enables them to "read" behind the words and pictures, supporting the overt and covert meanings of the text and illustrations. This article focuses on five picturebooks for children with extraordinary material/structural aspect that deserves to be studied as a separate system and medium of reading alongside words and images. Drawing on Michael Staiger's model of analysis that identifies six dimensions for analyzing children's picturebooks, the synergy of the verbal, visual and tactile tropes of the selected books will be examined. An effort will be made to determine whether the boundaries of physical and narrative space are blurred, as well as whether readers are facilitated in discerning the boundaries of the "truth" of each fictional universe they are asked to discover, using all their senses.

Keywords: picturebook format, materiality, fictionality, reality

Εισαγωγή

Τα παιδικά εικονογραφημένα βιβλία αποτελούν το μέσο δια του οποίου οι ανήλικοι- κατά βάση- αναγνώστες δύνανται να ψυχαγωγηθούν, να διαπαιδαγωγηθούν, να αναπτύξουν τη

φαντασία, το λεξιλόγιό τους και να εξερευνήσουν τον κόσμο και τις δυνατότητές τους (Kümmerling-Meibauer, 2018· Παπαδάτος, 2016). Ο κόσμος που δημιουργεί η Λογοτεχνία θεωρείται φανταστικός, υπό την έννοια πως ταξιδεύει τον αναγνώστη και δεν ταυτίζεται απολύτως με τον πραγματικό κόσμο. Ανάλογα δε με τον βαθμό σύγκλισης ή απόκλισης των ιστοριών από αυτό που ονομάζουμε πραγματικότητα, κατηγοριοποιούνται και σε λογοτεχνικά είδη. Αλλά τι ορίζεται ως πραγματικότητα; Πρόκειται για κάτι απτό και ορατό; Αν το πραγματικό είναι κάτι που βλέπεται και βιώνεται από τον άνθρωπο, του οποίου ο νους το μεταφράζει σε αντικείμενο γνώσης, τότε γιατί η ιδέα της γνώσης μας για τον κόσμο περιλαμβάνει και επινοήσεις, όπως επίσης ακατανόητα και «άγνωρα» στοιχεία (Morin, 2001, σσ. 13-14);

Κατά την κοινή λογική, πραγματικότητα είναι αυτό που υπάρχει συγκεκριμένα, δρα και παράγει αποτελέσματα· η ίδια η ζωή και όσα ζούμε. Ωστόσο, η ζωή δεν είναι παρά ένας συνεχής χορός ανάμεσα σε δυο πραγματικότητες: Σύμφωνα με τη θεωρία της αντιστοιχίας, η μια είναι η υποκειμενική πραγματικότητα του κάθε ανθρώπου, που συμπληρώνει τις γνώσεις του για το σύστημα που έχει κατασκευάσει και ορίσει ως πραγματικότητα, χάρη στην επιστήμη. Αυτή η πραγματικότητα, που διαθέτει αυστηρή εσωτερική συνοχή και συνάφεια, συμπλέκεται με την αντικειμενική πραγματικότητα του σύμπαντος, όπου δε χωρά το αφηρημένο ή το νοητό (Allard, 2005· Basile, 1999· Blanshard, 1939· Δελλής, 2009· Hamlyn 1971, pp.115-125).

Απευθυνόμενοι στο λεξικό των Liddell & Scott, πλάι στο λήμμα *αληθής* παρέχεται η ετυμολογία του από τις λέξεις *λήθω – λανθάνω*, δηλαδή *μου διαφεύγει* και το στερητικό «α»¹. Επομένως, «αληθής» είναι εκείνος στο οποίον δε διαφεύγει τίποτα; Τα πράγματα είναι, μάλλον, περισσότερο περίπλοκα από όσο φαίνονται. Οι προσπάθειες του ανθρώπου να γνωρίσει τι είναι αλήθεια και να κατανοήσει πώς συνδυάζονται οι δύο προαναφερθείσες διαστάσεις της πραγματικότητας και πώς ενσωματώνονται σε μια ολότητα, ξεκίνησαν από αρχαιοτάτων χρόνων. Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, ο ανθρώπινος νους συλλαμβάνει την αλήθεια μέσα από τη σύμπραξη των αισθήσεων, της νόησης και της φαντασίας (Gregoric & Fink, 2022). Για τον δε Ηράκλειτο, ο φυσικός, πραγματικός κόσμος γινόταν αντιληπτός από τις αισθήσεις και κατανοητός από τον νου. Ο φιλόσοφος αντιλαμβανόταν τον αισθητό κόσμο ως ένα συνεχές γίνεσθαι που υποκύπτει στη δίνη των μεταβολών, γεγονός που ώθησε τον Πλάτωνα να αμφισβητήσει την ύπαρξη μιας σταθερής και απόλυτης γνώσης για τα πράγματα και τα φαινόμενα της «πραγματικότητας»: Βάσει της πλατωνικής αντίληψης, ο πραγματικός κόσμος ήταν ο κόσμος των ιδεών και ο υλικός κόσμος η χλωμή αντανάκλασή του (Ανδριόπουλος, 2003, σσ. 47-52· David, 2022).

¹ Για άλλους η αλήθεια συνιστά την προσπάθεια να είμαστε σε επαφή τον θεό (α στερητικό+λήθη+θεός).

Η πραγματικότητα και η φαντασία αλληλεξαρτώνται αμοιβαία (Nikolajeva, 1996, pp. 7-8, 207). Σύμφωνα με την Carmen Richardson (1976), η φαντασία συνιστά ένα σύμπαν δυνατοτήτων και προοπτικών για τον άνθρωπο: Καθώς χρησιμοποιεί τις αισθήσεις, τη νόηση και τη φαντασία του, για να αντιληφθεί φαινόμενα και νόμους της φύσης, αντιλαμβάνεται πως η φαντασία δεν είναι απαραίτητο να αποτελεί διαφυγή από την πραγματικότητα, αλλά, αντίθετα, μπορεί να αποτελέσει τη βάση για την εκ μέρους του αναζήτηση του «πραγματικού», μέσα από την καλλιέργεια της δημιουργικής ικανότητας του οραματισμού (Backman, 2020).

Η Λογοτεχνία, σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, είναι ο καθρέφτης της πραγματικότητας (Δανιήλ, 2004: 17-18) και μερικές φορές, μάλιστα, η «αλήθεια» των γεγονότων λέγεται πιο εύγλωττα και γίνεται ευκολότερα κατανοητή, όταν εκφέρεται μέσα σε μυθοπλαστικές ιστορίες (Miller, 1991). Η Λογοτεχνία και η μυθοπλασία έχουν αναμφισβήτητη θέση στην ανθρώπινη ανάπτυξη και εκπαίδευση και αποτελούν συστατικό μέρος της πραγματικότητάς μας. Συχνά, μάλιστα, η αγάπη κάποιου για τη Λογοτεχνία εκφράζει την αγάπη του για την αναζήτηση της «αλήθειας». Στο παρόν άρθρο, τον συνδετικό κρίκο μεταξύ του φανταστικού και του πραγματικού θα αποτελέσουν εικονογραφημένα παιδικά βιβλία και, πιο συγκεκριμένα, έργα που ακροβατούν ανάμεσα στην αλήθεια και το όνειρο, την απτή απόδειξη και την (επι)νόηση, τα οποία επεκτείνουν την έννοια της πραγματικότητας, των ορίων και των προϋποθέσεων της, χάρη στη σύμπραξη της λεκτικής, οπτικής και απτικής τους τροπικότητας.

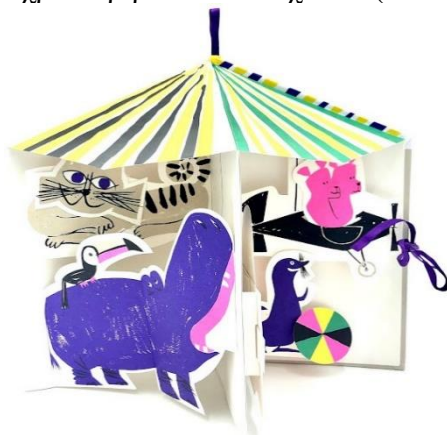
Η υλικότητα στα σύγχρονα παιδικά εικονογραφημένα βιβλία

Τα παιδικά εικονογραφημένα βιβλία δεν είναι μόνο πνευματικά αγαθά, αλλά επίσης καταναλωτικά προϊόντα και αισθητικά αντικείμενα (Chambers, 1983, p. 174· Yannicopoulou, 2013). Ομολογουμένως, η υλικότητα αποτελεί ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά τους γνώρισμα, στα οποία συγγραφείς, εικονογράφοι και εκδότες δίδουν μεγάλη σημασία (Hombrecher & Wassiltschenko, 2020· Kümmmerling-Meibauer, 2015). Το υλικό με το οποίο έχει φτιαχτεί κάθε παιδικό εικονογραφημένο βιβλίο ορίζει τη δράση και τον σκοπό για τον οποίο φτιάχτηκε, τις χρωματικές επιλογές του δημιουργού του (Campagnaro, 2019, p. 363), όπως επίσης τα στάδια ανάπτυξης και τις γνωστικές ικανότητες του αναγνώστη στον οποίο απευθύνεται (Kümmmerling-Meibauer & Meibauer, 2019, p. 259). Στα σύγχρονα εικονογραφημένα βιβλία για παιδιά, το κείμενο, η εικόνα και το υλικό δημιουργίας τους ανταγωνίζονται ή συνεργάζονται μεταξύ τους, για να μεταφέρουν το μήνυμα ή τα μηνύματα του εκάστοτε βιβλίου και να δομήσουν την αφήγηση. Οι δε αναγνώστες καλούνται να ασχοληθούν μαζί τους ποικιλοτρόπως: Θα πρέπει να διαβάσουν τις λέξεις, να κοιτάζουν τις εικόνες και να αλληλεπιδράσουν με το ίδιο το βιβλίο, τις σελίδες του και τα «κινούμενα» μέρη του [π.χ., τους φακέλους (envelopes), τις θήκες τους

(slipcases), τους κυλινδροειδείς δίσκους(volvellles), τα αναδιπλούμενα παράθυρά τους (french door books), τα κομμάτια χαρτιού που τραβιούνται στις σελίδες (flaps), αναδυόμενα, τρισδιάστατα χάρτινα μέρη (pop-ups), κ.τλ.].

Τα παιδικά βιβλία που διαθέτουν ιδιόμορφη υλικότητα, λ.χ. τα βιβλία που είναι περιτυλιγμένα σε κύλινδρο (scroll books), τα βιβλία-βεντάλιες (fan books), τα βιβλία- τούνελ (tunnel books/ peepshow books), τα βιβλία-στόρια (venetian blind books), κ.ά., απαντώνται στη διεθνή βιβλιογραφία ως «κινούμενα» βιβλία (movable books), ορολογία που αντικατοπτρίζει την προσπάθεια εκδοτών και καλλιτεχνών να πειραματιστούν, βρίσκοντας τρόπους που θα δημιουργούσαν την ψευδαίσθηση κίνησης (Reid-Walsh, 2012a). Η υλικότητα των επονομαζόμενων κινούμενων βιβλίων αφορά τα υλικά από τα οποία είναι φτιαγμένα τα βιβλία, τον τύπο των βιβλίων και το είδος της δραστηριότητας με την οποία συνδέονται τα βιβλία αυτά. Τα σύγχρονα παιδικά εικονογραφημένα ενσωματώνουν περίτεχνα υλικά στοιχεία (λ.χ., κόρνες με ήχους, τρισδιάστατες κάρτες, κ.τ.λ.) ή φτιάχνονται από τέτοια (χαρτόνια γυαλιστερά, ξύλο, πλαστικό, ύφασμα, βρώσιμα υλικά, κ.ά.), ενώ ευφάνταστος είναι και ο τύπος τους: Για παράδειγμα, υπάρχει τεράστια ποικιλία σκληρόδετων βιβλίων, βιβλίων με αναδιπλούμενα φύλλα, βιβλίων – ακορντεόν, βιβλίων – καρουζέλ όπως το έργο του Gerard Lo Monaco, *The Carousel of Animals* (2018) (Εικόνα 1), βιβλίων pop-up που εκπλήσσουν τον αναγνώστη χάρη στις τρισδιάστατες χάρτινες σελίδες και απεικονίσεις αντικειμένων, μορφών και σκηνικών, βιβλίων με σελίδες-πτερύγια που καλούν τα παιδιά να συνδυάσουν τα διάφορα-συνήθως αταίριαστα-μέρη τους ξανά και ξανά, όπως το βιβλίο *Spells* της Emily Gravett (2008), (Εικόνα 2) και εξασκούν την παρατηρητικότητα και τη συνοχή σκέψης των αναγνωστών, ακόμη και υβριδικών αντικείμενων που είναι ταυτόχρονα βιβλία και παιχνίδια (Hurst, 1995).

Εικόνα 1: Το βιβλίο του Gerard Lo Monaco, *The Carousel of Animals* (2018), από τις εκδόσεις Shelf.

Τα σύγχρονα παιδικά εικονογραφημένα βιβλία μπορούν να χαρακτηριστούν από τις υλικές τους ιδιότητες, με την υλικότητα να σχετίζεται με:

- α) τα επιλεγμένα χρώματα και τις χρωστικές ουσίες,
- β) τα γραφικά και τυπογραφικά συστήματα, που δίδουν έμφαση στην αισθητική και συναισθηματική αφηγηματική πτυχή του εικονογραφημένου βιβλίου,
- γ) φυσικά φαινόμενα, όπως είναι το φως και ο ήχος, λ.χ. σε βιβλία που επιτρέπουν στον αναγνώστη-παιδί να ακούσει τους ήχους των ζώων που ζουν στη ζούγκλα, όταν γυρνά τις σελίδες ή σε βιβλία που παρουσιάζουν φωτεινά εφέ, όταν οι σελίδες τους είναι απέναντι από μια πηγή φωτός,
- δ) στοιχεία όπως το νερό και ο αέρας,
- ε) ζωντανούς οργανισμούς, όπως είναι η Φύση και τα ζώα, και
- στ) τεχνουργήματα, όπως κτήρια, υπολογιστές και εργαλεία (Kümmerling-Meibauer & Meibauer, 2019, p. 259). Μπορεί, ακόμη, να περιέχουν και άλλα αντικείμενα, περισσότερο ή λιγότερο συνδεδεμένα με την ιστορία του βιβλίου, όπως μια μικρή κούκλα, μολύβια ζωγραφικής ή αυτοκόλλητα, προσκαλώντας τον αναγνώστη να τα χρησιμοποιήσει. Τα υλικά αυτά «διατυπώνουν» επιπλέον σχόλια και δύνανται να επεκτείνουν τα όρια της ανάγνωσης, καθιστώντας την εν λόγω διαδικασία κάτι περισσότερο από μια καθαρά γνωστική δραστηριότητα.

Εικόνα 2: Απεικόνιση από το εσωτερικό του βιβλίου της Emily Gravett με τίτλο *Spells*, από τις εκδόσεις Pan Macmillan, 2008.

Η ενασχόληση των αναγνωστών με ένα βιβλίο που διαθέτει ιδιάζουσα υλικότητα μπορεί να διευκολύνει την αλληλεπίδρασή τους με γνωστά ή μη αντικείμενα, να ξεκλειδώσει τη φαντασία τους, να τους εμπλέξει σε αισθητηριακή διαδικασία που τους αποκαλύπτει νέες προοπτικές ή τους παρωθεί να επιτελέσουν συγκεκριμένη εργασία, ανάλογα με την ηλικία τους (π.χ., να χτίσουν, να ζωγραφίσουν, να συλλέξουν, να τακτοποιήσουν, να μυρίσουν, να

δαγκώσουν και, φυσικά, να διαβάσουν) ή και να επιτρέψει τη συναισθηματική τους σύνδεση με το βιβλίο (Kümmerling-Meibauer & Meibauer, 2013). Η αλληλεπίδραση με τον «αρχιτεκτονικό χώρο» των βιβλίων μπορεί να αποδειχθεί ιδιαίτερα απολαυστική και δημιουργική διαδικασία και για τους ενήλικες αναγνώστες (Campagnaro, 2019, p. 363· Kreider 2015), που καλούνται να ενεργοποιηθούν προκειμένου να ερμηνεύσουν ό,τι αγγίζουν και όσα επικοινωνεί η λεκτική και η εικονιστική αφήγηση (Huang, 2019 · Veryeri Alaca, 2019)

Δείγμα και μεθοδολογία

Παρόλο που η συζήτηση για τα υλικά που επιλέγονται και χρησιμοποιούνται για τη δημιουργία των παιδικών εικονογραφημένων βιβλίων δεν εξαντλείται εδώ, το σίγουρο είναι πως η επιλογή τους δεν είναι τυχαία· κάθε τι που επιλέγεται ως υλικό δημιουργίας ή για την τεχνική γυρίσματος της σελίδας και τη διακόσμησή της, μπορεί να υποστηρίξει ή ανατρέψει όσα επικοινωνούν οι λέξεις και οι εικόνες των έργων (Yannikopoulou, 2019). Για τις ανάγκες της παρούσας έρευνας επιλέχθηκαν πέντε πολυτροπικά εικονογραφημένα βιβλία για παιδιά με εύληπτο στιλ αφήγησης, ενδιαφέρουσα πλοκή και ιδιάζουσα υλικότητα, που απευθύνονται και σε ενήλικες και σε μικρούς αναγνώστες και τους προσκαλούν να λάβουν μέρος σε μια παιγνιώδη ανάγνωση και να αποκωδικοποιήσουν όσα βλέπουν και αγγίζουν, βασιζόμενοι στις πρότερες παραστάσεις, τη φαντασία και τη δημιουργικότητά τους. Πρόκειται για βιβλία τα οποία προκαλούν τα όρια της πραγματικότητας, όπως την ορίζουμε, όπως και τα όρια της γνώσης μας για τα πράγματα· πρόκειται για πολυτροπικά έργα που πραγματεύονται τις «πραγματικές» εμπειρίες των αναγνωστών και βασίζονται στις λεκτικές, τις οπτικές και τις χωρικές δεξιότητές τους (Newcombe, 2018).

Στα βιβλία του δείγματος, βασικοί φορείς των μηνυμάτων που επιθυμούν να μεταδώσουν οι συγγραφείς και οι εικονογράφοι είναι οι λέξεις, οι εικόνες, η υλικότητα και οι τρεις της διαστάσεις, όπως διατυπώθηκαν πιο πάνω. Αναγνωρίζοντας πως οι αναγνώστες ενός πολυτροπικού έργου βασίζονται στο κείμενο, τις εικόνες και τις αισθήσεις τους προκειμένου να αντιληφθούν το νόημα και τα μηνυμάτα του (Messerli, 2018), εν προκειμένω θα εξεταστεί με ποιον τρόπο η υλικότητα γίνεται φορέας μηνυμάτων, και κατά πόσον επιτρέπει στους αναγνώστες να συλλάβουν τα νοήματα που επικοινωνούν τα βιβλία· αν κατορθώνει να υποστηρίξει τα μηνύματα της οπτικής και της λεκτικής τροπικότητας, ενθαρρύνοντας τους αναγνώστες να αμφισβητήσουν παγιωμένες αντιλήψεις για την πραγματικότητα και, αντ' αυτού, να αναζητήσουν τη γνώση στα πιο απίθανα μέρη, ισορροπώντας ανάμεσα στην αλήθεια και το όνειρο, την αντικειμενικότητα και την υποκειμενικότητα, την απόδειξη για κάτι και την αίσθηση πως υπάρχει, παρότι δεν είναι ορατό.

Η έρευνα βασίζεται στην πρόσφατη βιβλιογραφία αναφορικά με την υλικότητα των παιδικών βιβλίων και σε θεωρητικές προσεγγίσεις που εξετάζουν τις φυσικές ιδιότητες των βιβλίων - αντικειμένων (Carter and Díaz 1999· Diehn 1999· Haining 1979· Reid-Walsh 2012b). Παράλληλα, ως μεθοδολογικό εργαλείο υιοθετήθηκε το μοντέλο για την ανάλυση εικονογραφημένων βιβλίων που πρότεινε ο Michael Staiger (2022), το οποίο αναγνωρίζει έξι διαστάσεις:

- Την παρακειμενική και υλική διάσταση, που εξετάζει ό,τι περιβάλλει το κείμενο καθώς και τα υλικά χαρακτηριστικά του βιβλίου, λαμβάνοντας υπόψη τη μορφή, το σχήμα και το μέγεθος του βιβλίου και των σελίδων του, το εξώφυλλο, τη βιβλιοδεσία, τον τύπο του χαρτιού, τα στοιχεία αφής ή κίνησης (π.χ. περύγια) και τυχόν επιπρόσθετα στοιχεία (λ.χ. συμπληρωματικό CD).
- Τη λεκτική διάσταση, που την απασχολεί η λεκτική τροπικότητα των βιβλίων, η οργάνωση του κειμένου και το ύφος του, η χρησιμοποιούμενη γλώσσα, η χρήση μεταφορών ή αλληγορίας στη γραφή, ο αφηγηματικός χρόνος, καθώς και το ενδεχόμενο να έχει μεταφραστεί το κείμενο από άλλη γλώσσα.
- Την εικονογραφική διάσταση, που την αφορούν οι εικόνες, η κατεύθυνση, η κίνηση και η λειτουργία των γραμμών στα σχέδια, η επιλογή των χρωμάτων και οι αντιθέσεις φωτός– σκιάς, η επίδραση βάθους και της προοπτικής, η οπτική γωνία του θεατή, η εικονογραφική τεχνοτροπία του εικονογράφου (π.χ. ακουαρέλα, μελάνι, ακρυλικό, μολύβι, κιμωλία, ξυλογραφία, λινογραφία, κολάζ, φωτογραφία, επεξεργασία εικόνας στον υπολογιστή, φωτορεαλισμός ή υπερρεαλισμός).
- Τη διάσταση που αποτυπώνει τη διαντίδραση μεταξύ εικόνας και γραπτού κειμένου (συμμετρία, συμπληρωματικότητα, εμπλουτισμός, αντίστιξη), το αν καθοδηγείται το μάτι του αναγνώστη αφενός από την εικονογράφιση, αφετέρου δε από τον τύπο, το μέγεθος και το χρώμα της γραμματοσειράς και το είδος του συστήματος γραφής (π.χ. λατινικοί ή αραβικοί χαρακτήρες), καθώς και το ενδεχόμενο η γραμματοσειρά να λειτουργεί ως εικόνα.
- Τη διάσταση που εξετάζει το αφηγηματικό περιεχόμενο και τους τρόπους με τους οποίους παρουσιάζεται το επίπεδο του λόγου της ιστορίας: Σε επίπεδο ιστορίας (*histoire*), εξετάζονται το θέμα, οι χαρακτήρες, το σκηνικό, ο αφηγηματικός χρόνος, τα χρησιμοποιούμενα λογοτεχνικά μοτίβα, σύμβολα και αρχέτυπα, η πλοκή των έργων, η αλληλουχία των γεγονότων, καθώς επίσης το πού ξεκινά η μυθοπλασία και πού η πραγματικότητα. Σε επίπεδο λόγου (*discourse*) η εν λόγω διάσταση εστιάζεται στο πώς λέγεται η ιστορία, στην αφηγηματική προοπτική, στον λόγο και την αξιοπιστία του αφηγητή, στην αναπαράσταση των σκέψεων/ συναισθημάτων των χαρακτήρων, στην αφηγηματική ταχύτητα και συχνότητα, στην ακολουθία και την

αφήγηση των εικόνων, στις εναλλαγές των σελίδων, στην ηλικιακή ομάδα που απευθύνονται τα έργα, στον υπονοούμενο αναγνώστη, καθώς και στο ενδεχόμενο μιας μεταμυθοπλαστικής αφήγησης.

- Τέλος, τη διάσταση που ασχολείται με τις διακειμενικές, διαμεσικές και εξωκειμενικές αναφορές που είναι απαραίτητες για την κατανόηση και ερμηνεία ενός εικονογραφημένου βιβλίου, μιας και υπάρχει η δυνατότητα ένα εικονογραφημένο έργο να παραπέμπει σε άλλα κείμενα, σε άλλα λογοτεχνικά είδη (λ.χ. παραμύθια) ή ακόμη και σε διαφορετικά μέσα (κινηματογραφική ταινία). Λαμβάνεται, επίσης, υπόψη το βιογραφικό έργο και το ιδεολογικό υπόβαθρο του συγγραφέα και του εικονογράφου, τυχόν συνεντεύξεις που έχουν δώσει, αλλά και κριτικές των βιβλίων.

Το δείγμα

Τα βιβλία με πτυχώσεις ή ακορντεόν, που απαντώνται και ως *fanfolds*, *oriental fold books*, *panorama books*, *leporello* από τον ομώνυμο υπηρέτη του Δον Ζουάν στην όπερα Don Giovanni του Μότσαρτ ή *concertina books* απαντώνται εδώ και αιώνες στον πολιτισμό των Μάγια και των Ατζέκων, στην Κίνα και την Ιαπωνία (όπου ονομάζονται *orihon*) και στη Βικτωριανή εποχή απέτελεσαν ταξιδιωτικό σουβενίρ (Γιαννικοπούλου & Κουράκη, 2022). Δημιουργούνται από μια μακριά λωρίδα χαρτιού που αναδιπλώνεται μπροστά και πίσω στον εαυτό του. Μπορούν να διαβαστούν με πολλούς τρόπους διεγείροντας όλες τις αισθήσεις του ανήλικου και του ενήλικου αναγνώστη, που παρωθείται να αλληλεπιδράσει με το βιβλίο σωματικά και νοητικά: Μπορεί να τα διαβάσει ως διπλά βιβλία, να κοιτάξει τις επιμέρους πτυχές ή σελίδες τους ξεχωριστά, είτε από αριστερά προς τα δεξιά είτε από πίσω προς τα εμπρός. Μπορεί επίσης και να ξεδιπλώσει ολόκληρο το βιβλίο για να έχει μια καλύτερη εποπτεία της ακολουθίας των εικόνων (Beckett, 2012, p. 64-66), στρατηγική που του επιτρέπει να αποκτήσει μια ιδέα για την αρχή και το τέλος της ιστορίας, ακόμη και αν η λογοτεχνική πλοκή φιλοξενεί ή/και απεικονίζει ονειρικό λόγο και, κατ' επέκταση, η υπόθεση φαντάζει ασύνδετη, χωρίς αρχή, μέση και τέλος (States, 1990, p. 28).

Λόγω της μορφής τους, τα βιβλία-ακορντεόν μπορούν να στηθούν και να τοποθετηθούν σε κάθε επίπεδη επιφάνεια, όπως σε ένα τραπέζι ή στο πάτωμα και, έτσι, να ανοιχτούν νέες προοπτικές ανάγνωσης (Beckett, 2014, p. 62) ή να διπλωθούν σχηματίζοντας έναν κύκλο, μιας και η μορφή τους επιτρέπει στον αναγνώστη να κάνει συνειρμούς με κυκλικά μοτίβα και ιδέες (Smith 2000, p. 63). Όπως, επί παραδείγματι συμβαίνει στην περίπτωση του *Όταν ο ήλιος πάει για ύπνο* (2020) της Αργυρώς Πιπίνη, σε εικονογράφηση Γ. Σαμαρτζή (Εικόνα 3). Το βιβλίο ξεπερνά τα 2,5 μέτρα συνολικά σε έκταση και εκμεταλλεύεται τις δυνατότητες του βιβλίου-ακορντεόν, όσον αφορά στην έκφραση της κίνησης και το πέρασμα του χρόνου (Ramos, 2019, p. 315). Το έργο επικοινωνεί λεκτικά,

οπτικά και απτικά τον ημερήσιο κύκλο πάνω στη Γη. Βγάζοντάς το από την προστατευτική του θήκη, ο αναγνώστης διαβάζει πως «όταν ο Ήλιος πάει για ύπνο, κι οι μεγάλοι τελειώνουν το δείπνο, όταν τα πουλιά σταματούν το τραγούδι και τα πέταλά του κλείνει το λουλούδι, όταν η θάλασσα ησυχάζει και τα βουνά σκοτάδι σκεπάζει, όταν το φεγγάρι στον ουρανό αρμενίζει και ο Αυγερινός το στερέωμα στολίζει [...] έρχεται ο Ύπνος». Έτσι ο αναγνώστης εισέρχεται στον κόσμο του Ονείρου, τον ενδιαμέσο χώρο μεταξύ αντικειμενικής και υποκειμενικής αλήθειας και φαντασίας.

Εικόνα 3: Όταν ο ήλιος πάει για ύπνο (2020) της Αργυρώς Πιπίνη, σε εικονογράφηση Ι. Σαμαρτζή.

Μέσα από το ξεδίπλωμα των σελίδων, ο αναγνώστης παρασύρεται σε ένα ονειρικό ταξίδι επτά ημερών, όπου ο Ύπνος ταξιδεύει τα παιδιά σε «κόσμους θαυμαστούς» και τους «χαρίζει όνειρα» που περιλαμβάνουν ταξίδια «στο φεγγάρι, σε έναν γάμο γατικό», «στης ζούγκλας τα θρανία, στην Αγγλία και την Ινδία». Στο βιβλίο εντοπίζεται ομοιοκατάληκτος στίχος που χαρίζει στο έργο επιπλέον παιχνιδιάρικο τόνο, όπως επίσης το φαινόμενο του παμψηφισμού, που εντοπίζεται πολύ συχνά στα παραμύθια: Ο Ύπνος «φοράει πιτζαμούλες και καλτσάκια» και «κουβαλάει κουβερτούλες κι αρκουδάκια»· παροτρύνει τα παιδιά με τους ελέφαντες «να κάνουν χορωδία» και τους γνωρίζει ζέβρες που «γκρινιάζουν» γιατί «δε θέλουν να μάθουν ορθογραφία», αλλά και ιπποπόταμους που «βαριούνται την Ιστορία και τη Γεωγραφία».

Στο επίπεδο της εικονογράφησης, από τη μια του πλευρά το βιβλίο έχει καρό σχέδιο που προσιδιάζει σε αφράτο πάπλωμα και φέρει κατά κύριο λόγο τα τρία βασικά χρώματα, μπλε, κόκκινο και κίτρινο. Από την άλλη του πλευρά, όταν ξεδιπλωθούν όλες οι εικόνες, εμφανίζεται ένα παιδί που έχει παραδοθεί στα όνειρά του και φορά σκουφάκι ύπνου και

πιτζάμα, στις οποίας το τσεπάκι κρύβεται ο Ήλιος χαμογελαστός, έτοιμος να εμφανιστεί μόλις το όνειρο τελειώσει. Στο απτικό επίπεδο, οι πτυχές του ονείρου του απεικονιζόμενου παιδιού φιλοξενούνται στις πτυχώσεις του βιβλίου και οι αναγνώστες μπορούν να ακολουθήσουν οποιαδήποτε διαδρομή ανάγνωσης θέλουν. Σε κάθε περίπτωση, πάντως, το γύρισμα της σελίδας επιβραδύνει τη διαδικασία ανάγνωσης, όπως άλλωστε επιβραδύνεται και ο χρόνος στα όνειρα, ενώ η αίσθηση της ρευστότητας του ονείρου και της αλληλουχίας των ονειρικών εντυπώσεων υποστηρίζεται και από τη διαδικασία ξεδιπλώματος των σελίδων του βιβλίου.

Ο προσπάθειες για την ερμηνεία και κατανόηση της αιτίας που δημιουργούνται τα όνειρα συμπεριλαμβάνουν θεωρήσεις για το ανθρώπινο σώμα, την ψυχή και την ηθική (Pick & Roper 2004, p. 5), που προέρχονται τόσο από τα πεδία της Φιλοσοφίας και της Ιατρικής, όσο και από τον θυμόσοφο λαό (Freud, 2001a, p. 633-634). Είναι, άραγε, τα όνειρα νοητικές εικόνες που δημιουργεί η φαντασία με αφορμή παραστάσεις που εντυπώθηκαν στην ψυχή και τις απελευθερώνει το πνεύμα κατά τη διάρκεια του ύπνου, όπως όριζε ο Αριστοτέλης (Harris, 2009, p. 254-255); Μήπως πρόκειται για το μέσο εκπλήρωσης των ασυνείδητων επιθυμιών που μας δημιουργήθηκαν στη νηπιακή ηλικία, όπως αξίωνε ο Φρόυντ και μετέπειτα ο Λακάν– επιθυμίες που, κατά τη διάρκεια του ύπνου, συμπλέκονται με ιδέες, πρόσφατες αναμνήσεις και αισθήματα (Freud, 2001b, p. 608· Ragland, 2000, p. 64-74); Ή είναι το μέσο που μας αποκαλύπτει την αλήθεια για τον Εαυτό μας, όπως πίστευε ο Γιούνγκ (Zhu, 2013, p. 664-667); Όποια και αν είναι η απάντηση, τα όνειρα χάρη στη μυστηριώδη φύση τους συχνά αποτελούν στοιχείο πλοκής λογοτεχνικών ιστοριών (McLuskie, 1999, p. 149· Schrage- Früh, 2016, p. 1-2), όπως συμβαίνει και στο εικονοβιβλίο της συγγραφέως και εικονογράφου Isol, με τίτλο *Νοτούρνο, συνταγές για όνειρα* (2015).

Το βιβλίο αυτό δεν είναι το μόνο που αποκαλύπτει την τάση της δημιουργού να πειραματίζεται με τη φόρμα του βιβλίου: Το έργο της με τίτλο *Είναι καλό να έχεις ένα παπάκι / Είναι καλό να έχεις ένα αγοράκι* είναι ένα βιβλίο τύπου 'dos à dos', που διαθέτει τη φόρμα ακορντεόν: Σε αυτό το βιβλίο συνυπάρχουν δυο πραγματικότητες, που διακρίνονται, η μια από την έξω πλευρά του βιβλίου και άλλη από την μέσα (Veryeri Alaca, 2018). Η λεκτική και η εικονιστική αφήγηση με τη συνδρομή της υλικότητας καλλιεργούν την ενσυναίσθηση στον αναγνώστη, καθώς του αφηγούνται δύο διαφορετικές ιστορίες, ανάλογα με την οπτική γωνία του αφηγητή: Όταν την ιστορία την αφηγείται το αγόρι που έχει το παπάκι, το φόντο της εικόνας είναι κίτρινο (Εικόνα 4), ενώ στην περίπτωση που η ιστορία διαβαστεί από την πίσω μεριά του βιβλίου, την οπτική γωνία δηλαδή του παπιού, το φόντο είναι γαλάζιο (Εικόνα 5). Εάν οι αναγνώστες επιλέξουν να διαβάσουν την ιστορία του αγοριού, μαθαίνουν ότι βρήκε ένα παπάκι και κάνει ιππασία· εάν γυρίσουν το βιβλίο από την πίσω πλευρά, διαβάζουν την ερμηνεία του παπιού, που θεωρεί πως το αγοράκι «του κάνει μασάζ στην πλάτη». Αντίστοιχα, το παπάκι χρησιμοποιεί το κεφάλι του αγοριού για να «βλέπει μακριά»

και πιστεύει ότι εκείνο «του δίνει φιλάκια», ενώ στο πίσω μέρος του έργου το αγόρι ενημερώνει τους αναγνώστες ότι «έχει το παπάκι για καπέλο», και «για σφυρίχτρα». Συνεπώς, θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς ότι τα ακορντεόν βιβλία υποστηρίζουν την εξερεύνηση της ποικιλομορφίας και χάρη στις πτυχώσεις τους, οι αναγνώστες έχουν τη δυνατότητα να αναπτύξουν την ευαισθησία και τον σεβασμό τους προς την διαφορετική άποψη.

Εικόνα 4: Στη συγκεκριμένη μεριά του βιβλίου, ο αναγνώστης μαθαίνει πως Είναι καλό να έχεις ένα παπάκι. Στο κίτρινο φόντο την ιστορία την αφηγείται το αγοράκι. Από την Isol. Το βιβλίο κυκλοφορεί από το 2017 στην ελληνική αγορά, μεταφρασμένο από τη Μαργαρίτα Μέλμπεργκ και τις εκδόσεις Μάρτης.

Εικόνα 5: Στη γαλάζια μεριά του βιβλίου, ο αναγνώστης μαθαίνει πως Είναι καλό να έχεις ένα αγοράκι. Αφηγητής είναι το παπάκι.

Εικόνα 6: Νοτούρνο, συνταγές για όνειρα (2015). Το βιβλίο της Isol με την τεχνική glow in the dark. Από τις εκδόσεις Μάρτης.

Το Νοτούρνο, συνταγές για όνειρα φέρει την εκδοτική καινοτομία «λάμπω στο σκοτάδι» (glow in the dark) (Γιαννικοπούλου, 2023α): Ο αναγνώστης παρακινείται να φωτίσει τις φωσφορίζουσες σελίδες του έργου και μετά να συσκοτίσει το περιβάλλον, προκειμένου να διακρίνει τι αληθινά κρύβεται σε κάθε σελίδα του και να δώσει πραγματική υπόσταση στα όνειρα που απεικονίζονται στο βιβλίο, του οποίου το δέσιμο με σπирάλ θυμίζει μπλοκ (Εικόνα 6). Το κοινό παρασύρεται σε ένα αποκαλυπτικό ταξίδι μεταξύ πραγματικότητας και φαντασίας, όπου καλείται να βάλει τάξη στο σκοτάδι, το μυστήριο και το ασυνείδητο των ονείρων, καθώς επεξεργάζεται το βιβλίο. Ανοίγοντάς το μεταφέρεται στους τέσσερις άδειους τοίχους ενός δωματίου. Αν φωτίσει τη συγκεκριμένη σελίδα και κλείσει το φως, η ίδια εικόνα αφηγείται διαφορετική ιστορία, στην οποία πρωταγωνιστεί ένα τεράστιο ζώακι ντυμένο πιερότος, που κοιτά χαρούμενα ένα κοριτσάκι στο οποίο, πιθανώς, ανήκει το δωμάτιο. Η κάθε σελίδα δείχνει δυο όψεις: Αυτό που βλέπει κανείς όταν είναι ξύπνιος και αυτό που βλέπει, όταν ονειρεύεται. Ωστόσο, δεν γίνεται ξεκάθαρο σε κάθε μοναδική σελίδα ποιες από τις δύο, η φωτιζόμενη όψη ή η κανονική όψη αφορά το ξύπνιο ή τον ύπνο. Έτσι, τα όνειρα, ο κόσμος στον οποίο οι αναγνώστες διεισδύουν περιλαμβάνουν μεγάλη γκάμα: Αφορούν από το ήσυχο ψάρεμα σε μια φαινομενικά «νεκρή» θάλασσα, όπου στην πραγματικότητα (;) κολυπά μια γελαστή φάλαινα, μέχρι τον Θάνατο που, σύμφωνα με το ησιόδειο έργο, ήταν ο δίδυμος αδελφός Ύπνου (Bresson et al, 2013).

Η Θεογονία του Ησιόδου ανήκει στα θεογονικά και κοσμογονικά κείμενα, που συναπαρτίζουν τους επονομαζόμενους αιτιολογικούς μύθους. Αυτοί συντάχθηκαν κατά την προϊστορική και προϊστοριογραφική εποχή προκειμένου να ικανοποιηθεί η ανθρώπινη

ανάγκη για απαντήσεις θεμελιωδών μεταφυσικών ερωτημάτων, που αφορούν στην Ύπαρξη και την απαρχή του Κόσμου (Buxton, 2002, p. 16). Σύμφωνα με πολλούς, δεν πρόκειται για διασκεδαστικές ιστορίες ή αφηρημένους συλλογισμούς, αλλά για την προϊστορία της Ιστορίας μας και παραδόσεις οικουμενικής εμβέλειας, που μυούν τους ανθρώπους στα μυστήρια της ζωής, παρότι δε μπορούν να επαληθευτούν (Graf, 2011, p. 11· Müller, 1909)· ωστόσο, σε αυτή ακριβώς τη μυστηριακή, ονειρική τους φύση έγκειται η γοητεία και η σύνδεσή τους με τη Φιλοσοφία (Τσάτσος, κ.ά. 1986, σσ. 77-79). Στην ησιόδεια ποίηση συνδυάζεται το μυστήριο με την εξήγηση, η διδαχή με τον συμβολισμό, η λογική με την φαντασία (Κοντάκος, 2003) και αυτά τα στοιχεία κυριαρχούν και στο συλλογικό, σκληρόδετο βιβλίο με τίτλο *Μυθολογία Οι Θεοί, οι ήρωες και τα τέρατα της Αρχαίας Ελλάδας* (2008) (Εικόνα 7), που προσιδιάζει στην κατηγορία των βιβλίων γνώσεων. Το έργο συνδυάζει τη λεκτική, την οπτική και την απτική τροπικότητα προκειμένου να μεταδώσει στους αναγνώστες το μυστήριο της Κοσμογονίας, της Θεογονίας και της Ανθρωπογονίας (Εικόνα 8) και να τους ταξιδέψει στην απαρχή του Κόσμου και τα τρία του βασίλεια.

Εικόνα 7: Άποψη από το εσωτερικό του βιβλίου *Μυθολογία Οι Θεοί, οι ήρωες και τα τέρατα της Αρχαίας Ελλάδας* (2008). Οι λεπτομέρειες για την Έχιδνα και τον Τυφώνα αναφέρονται σε μικρά βιβλιαράκια που πρέπει να ανοίξει ο αναγνώστης για να διαβάσει τις πληροφορίες.

Αφηγήτρια είναι η Λαΐδη Εστία Έβανς, που ταξίδεψε στην Ελλάδα, για να βοηθήσει τον κ. Μπενάκη να σώσει τις ελληνικές αρχαιότητες από αρχαιοκάπηλους και να τις εναποθέσει στο Μουσείο που έφτιαχνε τότε. Τα υλικά αντικείμενα που κοσμούν τις σελίδες του έργου συμβάλουν καθοριστικά στην κατασκευή της ιστορίας του βιβλίου και την κατανόησή της από τον αναγνώστη: Κάθε αντικείμενο, που έβρισκε στο διάβα της η Λαΐδη Εστία Έβανς, ήταν συνδεδεμένο με τον αρχαιοελληνικό κόσμο, τους θεούς και τις θεές, τους αστερισμούς, τα τέρατα και τα μυθικά όντα ή τους αθάνατους ήρωες. Αυτά καλείται να τα

ανακαλύψει το κοινό αλληλεπιδρώντας με έγχρωμες, αναδιπλούμενες εικόνες (popups) και χάρτες (maps), θήκες (slipcases), εγκοπές (cuts), χάρτινα παράθυρα (flaps), επιστολές (envelopes) και αντικείμενα, όπως φτερά γραφής ή κάρτες για επιτραπέζια παιχνίδια (Εικόνα 9).

Εικόνα 8: Στο ίδιο βιβλίο, *Μυθολογία Οι Θεοί, οι ήρωες και τα τέρατα της Αρχαίας Ελλάδας* (2008), είναι ευδιάκριτο το «κουτί της Πανδώρας» που μπορεί μεν να ανοίξει ο αναγνώστης, ωστόσο του συστήνεται ρητά να μην το κάνει.

Παρότι δεν επαληθεύεται τίποτε από τα γραφόμενα στο ησιόδειο έργο και στο παιδικό αυτό βιβλίο, η αυστηρή οργάνωση του γενεαλογικού δέντρου των θεών, των ημίθεων και των ηρώων και στα δυο, η χρονολογική τάξη με την οποία παρατίθεται η εμφάνισή τους σε αντιστοιχία με το ησιόδειο έργο και, αντίστοιχα, στο *Μυθολογία Οι Θεοί, οι ήρωες και τα τέρατα της Αρχαίας Ελλάδας* (2008), αλλά και οι λεπτομέρειες στα αποκόμματα των εφημερίδων, μπορούν να παρασύρουν τον αναγνώστη στο αλληγορικό σύμπαν και την αχλύ του αιτιολογικού μύθου, υποδεικνύοντας πως ακόμη και όταν η μυθοπλασία δεν αντικατοπτρίζει άμεσα την πραγματικότητα, μπορεί ωστόσο, να διδάξει τον τρόπο λειτουργίας του κόσμου (Johansson & Löfgren, 2022).

Εικόνα 9: Φάκελος στο Μυθολογία Οι Θεοί, οι ήρωες και τα τέρατα της Αρχαίας Ελλάδας (2008) που περιλαμβάνει υλικά αντικείμενα- κάρτες για το επιτραπέζιο παιχνίδι με το όνομα «Τάρταρος», προς εμπέδωση και των παρεχόμενων πληροφοριών.

Ενδιαφέροντα είναι και τα σημειώματα του εκδότη προς τον αναγνώστη (Εικόνα 10), όπου του «εξομολογείται» πως με το συγκεκριμένο βιβλίο προσπάθησε κάποτε κάποιος να επικοινωνήσει με τους αρχαίους Έλληνες θεούς, αφήνοντας να εννοηθεί πως, στο πλαίσιο της πραγματιστικής θεωρίας, η αλήθεια συνιστά μια διαρκή ανακάλυψη, που περιλαμβάνει υποθετικές δυνατότητες και αφηρημένες έννοιες (Σφενδόνη-Μέντζου, 2012, σ.166· Peirce 1986, p.273).

Εικόνα 10: Φάκελος που περιέχει αντικείμενα τα οποία περιγράφονται στο βιβλίο Μυθολογία Οι Θεοί, οι ήρωες και τα τέρατα της Αρχαίας Ελλάδας (2008). Ανοίγοντας τον ο αναγνώστης βλέπει ένα από τα πολλά σημειώματα του εκδότη.

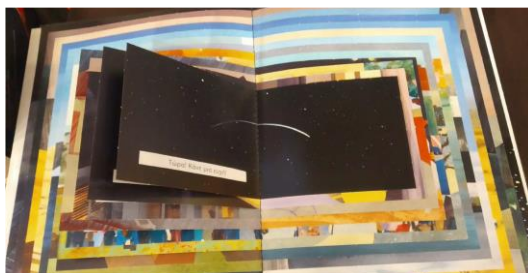
Το μέγεθος και το σχήμα των οπτικών αναπαραστάσεων στα παιδικά εικονογραφημένα έργα δεν είναι τυχαία, αλλά σχετίζονται με την απόδοση της αίσθησης του χρόνου, της κίνησης, του συναισθήματος και του τόπου (Dowd Lambert, 2018, p. 32). Οι δε σελίδες δεν είναι μόνο μέσα μεταφοράς του κειμένου και των εικόνων, αλλά πολλές φορές και στοιχεία που επηρεάζουν τον τρόπο με τον οποίο διαβάζονται οι ιστορίες (Gressnich 2012, p. 169). Έτσι, στο βιβλίο *Μια φορά κι έναν καιρό ήταν και θα είναι* της Johanna Schaible (2021), η διάταξη των λέξεων και των εικόνων του βιβλίου, που επίσης παραπέμπει σε βιβλίο γνώσεων, είναι στοχευμένη και από το περιεχόμενό του, συναρτήσει της υλικότητας, επικοινωνείται η ευπλαστότητα του χωροχρόνου.

Αν και η απεικόνιση της χρονικής αλληλουχίας και παρέλευσης είναι εξαιρετικά δύσκολο ζήτημα στα παιδικά εικονογραφημένα βιβλία (Γιαννικοπούλου, 2007:9), εν προκειμένω η έννοια του χρόνου μετασχηματίζεται σε απτή διαδικασία με το φυλλομέτρημα του βιβλίου (Γιαννικοπούλου, 2023β). Πιο ειδικά, οι διαβαθμισμένες σελίδες το έργο αντικατοπτρίζουν το πέρασμα του χρόνου, ενώ χάρη στη σύμπραξη της εικόνας, του λόγου

και της υλικότητας η συγγραφέας και εικονογράφος κατορθώνει να πραγματευτεί τη σχέση μεταξύ του κόσμου της Λογοτεχνίας και του πραγματικού κόσμου, όπως τον γνωρίζουμε, από τη σκοπιά της χρονικότητας (Politou-Marmarinou, 2002). Ο αναγνώστης ωθείται να αναρωτηθεί τι είναι, τελικά, ο χρόνος; Είναι κάτι υπαρκτό; Πρόκειται, μήπως, για ψευδαίσθηση ή/και ανθρώπινο κατασκευάσμα, που δημιουργήθηκε σε μια απόπειρα οργάνωσης και ελέγχου της ζωής μας;

Καθώς η μια σελίδα διαδέχεται την άλλη, καταρρίπτεται η διάκριση παρελθόντος, παρόντος και μέλλοντος: Τα σαλόνια μικραίνουν σε μέγεθος όσο ο αναγνώστης τα ξεφυλλίζει και πλησιάζει στη μέση του έργου (Εικόνα 11), όπου συναντιέται με τον παρόν («τώρα»). Από το σημείο εκείνο ξεκινά το δεύτερο μέρος του έργου· σε αυτό, το μέγεθος του χαρτιού σε κάθε σαλόνι αρχίζει σταδιακά να μεγαλώνει, μέχρι που το τελευταίο δισέλιδο του βιβλίου να έχει το μέγεθος του αρχικού σαλονιού.

Εικόνα 11: Τα σαλόνια στο βιβλίο της J. Schaible, Μια φορά κι έναν καιρό ήταν και θα είναι (2021) μικραίνουν σε μέγεθος όσο ο αναγνώστης τα ξεφυλλίζει και πλησιάζει στη μέση του έργου, όπου συναντιέται με τον παρόν. Από τις εκδόσεις Μάρτης.

Ειδικότερα, στο πρώτο σαλόνι ο αναγνώστης μεταφέρεται «εκατομμύρια χρόνια πριν», όταν «ζούσαν οι δεινόσαυροι». Στο επόμενο δισέλιδο, στην εξίσωση μπαίνουν οι άνθρωποι, που «εκατοντάδες χιλιάδες χρόνια πριν μετακινούνταν» και «χιλιάδες χρόνια πριν έχτισαν μεγάλα πράγματα», όπως τις πυραμίδες, που στέκουν αιώνιες στην Αφρική, να θυμίζουν ανθρώπων έργα και ημέρες. «100 χρόνια πριν» ο αναγνώστης πληροφορείται πως «ένα ταξίδι» με το πλοίο «έπαιρνε πολύ καιρό»· ωθείται, πιθανότατα, να μάθει να αντιλαμβάνεται τον χρόνο και τη ροή του εστιάζοντας στα τεχνολογικά επιτεύγματα. Παράλληλα, εικάζουμε πως οδηγείται και στη συνειδητοποίηση αφενός πως ο χρόνος διαφέρει ανάλογα με τον χώρο, όπου τον βιώνει ο καθένας, αφετέρου δε πως η ροή του συνυφαίνεται με την αδυναμία μας να δούμε τον κόσμο σε όλες του τις λεπτομέρειες (Ροβέλι, 2023)· εξ ου και αναφέρεται πως «ένα χρόνο πριν τα πουλιά πέταξαν για τον Νότο», «ένα

μήνα πριν ήταν φθινόπωρο», «μια βδομάδα πριν συνέβαιναν πολλά στην πόλη», «χθες ο καιρός ήταν βροχερός», «μια ώρα πριν ο ήλιος έδυσε», «ένα λεπτό πριν το φως έσβησε».

Στο μέσον του βιβλίου, στο πιο μικρό δισέλιδο από όλα, ο αφηγητής παραινεί τον αναγνώστη να «κάνει μια ευχή» κοιτάζοντας το ζωγραφισμένο αστερί που, σύμφωνα με τα ανθρώπινα δεδομένα «πέφτει» στο Σύμπαν, όπου ο χρόνος δεν υπάρχει. Στα επόμενα δισέλιδα που μεγαλώνουν σταδιακά, τα αρχικά καταφατικά κείμενα αντικαθίστανται με ερωτήσεις του αφηγητή στον αναγνώστη (Εικόνα 12). Οι ερωτήσεις του τύπου «τι ώρα θα σηκωθείς το πρωί;», «πού θα είσαι το απόγευμα;», «τι θα κάνεις αύριο το βράδυ;», «τι θα γίνει το σαββατοκύριακο;», «πού θα ζεις σε δέκα χρόνια;», «τι θα θυμάσαι όταν γεράσεις;» και, τελικά, «τι εύχεσαι για το μέλλον;», οδηγούν στο συμπέρασμα πως ο χρόνος συνιστά πολύπλοκο δίκτυο γεγονότων, όπου ο άνθρωπος προβάλλει ακολουθίες του παρελθόντος, του παρόντος και του μέλλοντος, οι οποίες ωθούν στην αμφισβήτηση όσων νομίζουμε ότι γνωρίζουμε για τον χρόνο και το πέρασμά του.

Εικόνα 12: Από το μέσον του βιβλίου και έπειτα, τα δισέλιδα μεγαλώνουν σταδιακά και τα αρχικά καταφατικά κείμενα αντικαθίστανται με ερωτήσεις του αφηγητή στον αναγνώστη.

Ανακεφαλαίωση

Τα σύγχρονα παιδικά εικονογραφημένα βιβλία αντικατοπτρίζουν τις δυνατότητες των εκδοτών, των εικονογράφων και των ίδιων των παιδιών για μια διαφορετικού τύπου ανάγνωση, που προάγει την εκπαίδευση, την ψυχαγωγία, τη διαδραστικότητα και τη φυσική αλληλεπίδραση με την υλικότητα του βιβλίου. Η επιλογή των υλικών κατασκευής των σύγχρονων εικονογραφημένων βιβλίων ή διακόσμησης των σελίδων τους συμβάλλει σε μεγάλο βαθμό στη διαδικασία ερμηνείας των νοημάτων των έργων εκ μέρους του αναγνώστη και ενισχύει τον διάλογο ανάμεσα στο αφηγηματικό και εικονιστικό τους περιεχόμενο και τη μορφή τους (Kümmerling-Meibauer 2011· Kümmerling- Meibauer et al., 2015).

Για τις ανάγκες της παρούσας έρευνας, επιλέχθηκαν πέντε πολυτροπικά βιβλία που, σύμφωνα με το περιεχόμενο, απευθύνονται σε παιδιά, ωστόσο θα μπορούσαν να θεωρηθούν δια-ηλικιακά έργα, αφού εξίσου ο ενήλικος και ο ανήλικος αναγνώστης δύνανται να κατανοήσουν τη διαδοχή των λέξεων και των εικόνων, όπως επίσης να λάβουν υπόψη τους

τον ρόλο της υλικότητας στα επιλεγμένα βιβλία, αρκεί να εστιάσουν σε συγκεκριμένες λεπτομέρειες (Ramos, ό.π.). Πρόκειται για βιβλία-αισθητικά αντικείμενα που συνδυάζουν στοιχεία από διαφορετικές κατηγορίες βιβλίων, ακροβατούν μεταξύ πραγματικότητας και μυθοπλασίας, εφοδιάζουν τους αναγνώστες με γνώσεις για τον κόσμο και το τι ορίζεται ως αλήθεια (Nikolajeva, 2014), ενώ παράλληλα τους παρωθούν να στοχαστούν πάνω σε όσα βλέπουν και αγγίζουν. Ως εργαλείο ανάγνωσης και ανάλυσης των βιβλίων υιοθετήθηκε το μοντέλο των έξι διαστάσεων του Michael Staiger. Επιπλέον, βάση για τη μελέτη και ανάλυση του δείγματος αποτέλεσαν οι έρευνες για την υλικότητα των παιδικών βιβλίων και τις φυσικές ιδιότητες των βιβλίων-αισθητικών αντικειμένων.

Από την ανάλυση προέκυψε πως η διαδικασία της ανάγνωσης εμπλουτίζεται χάρη στην υλικότητα των βιβλίων, που αποτελεί για το αναγνωστικό κοινό πύλη προς τον ορατό και αόρατο κόσμο μέσω της φυσικής του εμπλοκής με αυτά (Karana et al, 2015). Η υλικότητα συνυφαίνεται με τη λεκτική και την εικονιστική αφήγηση στα επιλεγμένα βιβλία, δημιουργώντας προϋποθέσεις για μια παιγνιώδους τύπου ανάγνωση, θολώνοντας τα όρια μεταξύ του τόπου της αφήγησης και του πραγματικού χώρου (Do Rozario, 2012). Οι αναγνώστες καλούνται να συνεκτιμήσουν τη χωρική παρουσία των έργων και να αποκτήσουν ευαισθησία αναφορικά με τις υλικές τους ιδιότητες. Χάρη σε αυτές, όχι μόνο υποστηρίζονται τα φανερά και κρυφά νοήματα των συγγραφέων και των εικονογράφων για το πού σταματά η μυθοπλασία και πού ξεκινά η πραγματικότητα (Thoburn, 2016, p. 5), αλλά και τα ίδια τα έργα καταλήγουν να αποτελούν πολυαισθητηριακά περιβάλλοντα και «παραστάσεις» (Smith, 1984, p. 342), όπου συναντιούνται νέες και παλαιότερες λογοτεχνικές πρακτικές, που καθιστούν τη διαδικασία της ανάγνωσης μια ενσώματη εμπειρία με πολλές προεκτάσεις. Δεδομένης της ανάπτυξης της τεχνολογίας, θα είχε ενδιαφέρον να ερευνηθεί η συνάντηση της οπτικής και λεκτικής τροπικότητας με την ιδιάζουσα υλικότητα στα ψηφιακά εικονογραφημένα βιβλία για παιδιά.

Βιβλιογραφία

Πρωτογενείς πηγές

- Isol (2015). *Νοτούρνο, συνταγές για όνειρα* (Μ. Μέλπμεργκ, Μτφρ.). Μάρτης.
Isol (2017). *Είναι καλό να έχεις ένα παπάκι* (Μ. Μέλπμεργκ, Μτφρ.). Μάρτης.
Πιπίνη, Α. (2020). *Όταν ο ήλιος πάει για ύπνο* (Ι. Σαμαρτζή, Εικ.). Μάρτης.
Schaible, J. (2021). *Μια φορά κι έναν καιρό ήταν και θα είναι* (Μ. Γκανά, Μτφρ.). Μάρτης.
Steer, D. & Twist, C. (2008). *Μυθολογία Οι Θεοί, οι ήρωες και τα τέρατα της Αρχαίας Ελλάδας* (N. Harris, J. Kay, I. Miller, N. Palin & D. Wyatt, Εικ. Κ. Σέρβη, Μτφρ.). Πατάκης.

Ελληνόγλωσση

- Ανδριόπουλος, Δ. (2003). *Αρχαία Ελληνική Γνωσιοθεωρία*. Αθήνα: Παπαδήμα.
- Γιαννικοπούλου, Α. (2007). «Μια φορά και έναν καιρό». Η απεικόνιση τον χρόνου στο εικονογραφημένο παιδικό βιβλίο. *Ερευνώντας τον κόσμο του παιδιού*, 7, 9-25. <http://dx.doi.org/10.12681/icw.18220>
- Γιαννικοπούλου, Α. & Κουράκη, Χ. (2022). Το εικονογραφημένο βιβλίο-ακορντεόν (accordion book). Φιλαναγνωστικές δράσεις για παιδιά. Στο Μ. Καμπεζά, Α. Βελλοπούλου, Α. Γιαννοπούλου, Σ. Δέλη, Ε. Διδάχου, Ε. Κατσικονούρη, Β. Μαντζουράτου, Σ. Σαϊτή (επιμ.) (2022). *Ενισχύοντας την αλληλεπίδραση, υποστηρίζοντας την έκφραση: προκλήσεις και προοπτικές στη μάθηση και διδασκαλία παιδιών προσχολικής και πρώτης σχολικής ηλικίας. Πρακτικά 12ου Πανελλήνιου Συνεδρίου OMEP –ΤΕΕΑΠΗ – Παν. Πατρών*. (σσ. 215-224). Ανακτήθηκε από <https://www.omep.gr/συνέδρια/259-12ο-συνέδριο.html>
- Γιαννικοπούλου, Α. (2023α). Τα εικονογραφημένα βιβλία της Isol. *Ο αναγνώστης*, Ανακτήθηκε 31 Δεκεμβρίου 2022, από <https://www.oanagnostis.gr/ta-eikονογραφημένα-βιβλία-της-isol-της-αγ/>
- Γιαννικοπούλου, Α. (2023β). Μια φορά κι έναν καιρό ήταν και θα είναι *Ο αναγνώστης*, Ανακτήθηκε 25 Ιανουαρίου 2023, από <https://www.oanagnostis.gr/mia-fora-ki-enan-kairo-itan-kai-tha-einai-tis-aggelikis-giannikopoyloy/>
- Δανιήλ Ι. (2004). *Ζητήματα λογοτεχνικής θεωρίας στην Ποιητική του Αριστοτέλη*. Αθήνα: Στιγμή.
- Δελλής, Γ. Ι. (2009). *Εισαγωγή στη Φιλοσοφία*. Αθήνα: Τυπωθήτω Δάρδανος.
- Κοντάκος Α. (2003). *Μύθοι και Εκπαίδευση: Προτάσεις για μια Παιδαγωγική του Μύθου*. Αθήνα: Ατραπός.
- Παπαδάτος, Γ. (2016). *Παιδικό Βιβλίο και Φιλαναγνωσία: Θεωρητικές αναφορές και προσεγγίσεις – Δραστηριότητες*. Αθήνα: Πατάκη.
- Σφενδόνη-Μέντζου, Δ. (2012). *Πραγματισμός: ορθολογισμός-Εμπειρισμός. Θεωρίες της Γνώσης*, Θεσσαλονίκη: Ζήτη.
- Τσάτσος, Κ., Κακριδής, Ι.Κ., Schefold, K., Παπαχατζής, Ν. & Κυριακίδου-Νέστορος, Α. (1986). *Ελληνική Μυθολογία*, Τόμ.1, Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.

Μεταφρασμένη

- Buxton R. (2002). *Όψεις του Φαντασιακού στην Αρχαία Ελλάδα: Η μυθολογία και τα συμφραζόμενά της* (Τ. Τυφλόπουλος, Μτφρ.). Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Graf, F. (2011). *Εισαγωγή στη Μελέτη της Ελληνικής Μυθολογίας* (Α. Λέλλιου, Μτφρ.). Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

- Liddell, H. & Scott, R. (2007). *Μέγα Λεξικόν της Ελληνικής Γλώσσης*, Τόμ. 1 (Ξ. Μόσχου, Μτφρ.) Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Morin, E. (2001). *Η Μέθοδος. Η γνώση της γνώσης*. (Θ. Τσαπακίδης, Μτφρ.). Αθήνα: Εκδόσεις Εικοστού Πρώτου Αιώνα.
- Ροβέλι, Κ. (2023). *Η τάξη του χρόνου*. (Ν. Αποστολόπουλος, Μτφρ.). Αθήνα: Πατάκης.

Ξενόγλωσση

- Allard, J., W., (1999). *The Logical Foundations of Bradley's Metaphysics: Judgment, Inference and Truth*. Cambridge: Cambridge University Pres.
- Basile, P. (1999). *Experience and Relations: An Examination of F. H. Bradley's Conception of Reality*. Bern: Verlag P. Haupt.
- Backman, A. (2020). Shadow in children's picturebooks: highlighting children's perspectives. *International Journal of Early Years Education*, doi: 10.1080/09669760.2020.1814217
- Beckett, S. (2012). *Crossover Picturebooks: A Genre for All Ages*. London: Routledge.
- Beckett, S. (2014). *The Art of Visual Storytelling: Formal Strategies in Wordless Picturebooks*. In B. Kümmerling-Meibauer (Ed.), *Picturebooks: Representation and Narration* (pp. 53–69). New York: Routledge.
- Blanshard, B. (1939). *The Nature of Thought*, Vol. 2, London: George Allen & Unwin.
- Bresson, J., Liu, N., Fischler, M., Bresson, A. (2013). Anesthesia, sleep, and death: from mythology to the operating room. *Anesthesia & Analgesia*, 117(5):1257-9. doi: 10.1213/ANE.0b013e3182a6d2f8. PMID: 24149503. Ανακτήθηκε 1 Οκτωβρίου 2023, από <https://www.or.org/bibliography/PDF/2513030690/Bresson-2013.pdf>
- Campagnaro, M. (2019). Materiality in Bruno Munari's Book Objects: The Case of Nella notte buia and I Prelibri. *Libri & Liberi*. 8 (2): 359–379, doi: 10.21066/carcl.libri.8.2.7.
- Carter, D. A. & Diaz J. (1999). *The Elements of Pop Up: A Pop-up Book for Aspiring Paper Engineers*. New York: Little Simon.
- Chambers, A. (1983). *Introducing Books to Children*, 2nd ed. Boston: The Horn Book.
- David, M. (2022). The Correspondence Theory of Truth, *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Summer Edition), Edward N. Zalta (ed.), Ανακτήθηκε 31 Δεκεμβρίου 2022, από <https://plato.stanford.edu/Archives/win2022/entries/truth/>.
- Diehn, G. (1999). *Making Books That Fly, Fold, Wrap, Hide, Pop Up, Twist and Turn*. Seattle: Sterling Editing.

- Do Rozario, R.C. (2012). Consuming Books: Synergies of Materiality and Narrative in Picturebooks. *Children's Literature* 40, 151-166. <https://doi.org/10.1353/chl.2012.0013>.
- Dowd Lambert, M. (2018). Picturebooks and page layout. In B. Kümmerling-Meibauer (Ed.), *The Routledge Companion to Picturebooks* (pp.28-37). London: Routledge.
- Freud, S. (2001a). On dreams. In J. Strachey, A. Freud & A. Richards (Eds. and Trans.). *The Standard Edition of the complete psychological works of Sigmund Freud*, Vol. V (pp. 629-686). London: Vintage.
- Freud, S. (2001b). The interpretation of dreams (first part). In J. Strachey, A. Freud & A. Richards (Eds. and Trans.). *The Standard Edition of the complete psychological works of Sigmund Freud*. Vol. IV. London: Vintage.
- Gressnich, E. (2012). Verbal and Visual Pageturners in Picturebooks, *International Research in Children's Literature*, 5 (2), 167–183.
- Gregoric, P. & Fink, J. L. (2022). Introduction Sense Perception in Aristotle and the Aristotelian Tradition. In J. Toivanen (Ed.), *Forms of Representation in the Aristotelian Tradition*, Vol. One, Sense Perception. Series: Philosophia Antiqua (pp. 15-39). New York: Brill.
- Haining, P. (1979). *Movable Books*. London: New English Library.
- Hamlyn D., W. (1971). *The Theory of Knowledge*. London: Macmillan.
- Harris, W.V. (2009). *Dreams and Experience in Classical Antiquity*. Cambridge, Massachusetts and London: Harvard University Press.
- Hombrecher, H. & Wassiltschenko, J. (2020). The Well-Worn Book and the reading child: cultural and cognitive aspects of materiality in German children's literature. *Neohelicon*, 47, 537–557. Ανακτήθηκε 22 Οκτωβρίου 2023 από <https://doi.org/10.1007/s11059-020-00551-0>
- Huang, H. (2019). Komagata's "Paperscapes": Theatricality and Materiality in Blue to Blue, *Libri e liberi*, 8(2) 293-311. doi: 10.21066/carcl.libri.8.2.3
- Hurst, C. (1995). *Early Children's Books in the Bodleian Library*. Oxford: Oxford University Press.
- Johansson, V., & Löfgren, I. (2022). Introduction Fiction and truth, learning and literature: Interdisciplinary perspectives. *Policy Futures in Education*, 20(3), 257-266. <https://doi.org/10.1177/14782103221097511>
- Karana, E., Pedgley O. & Rognoli, V. (2015). On Materials Experience. *Design Issues* 31 (3), 16–27. doi: 10.1162/DESI_a_00335
- Kreider, K. (2015). Material Poetics and the 'Communication Event'. *Performance Research* 20 (1), 80–89. doi: 10.1080/13528165.2015.991584

- Kümmerling-Meibauer, B. (Ed.) (2011). *Emergent Literacy. Children's Books from 0 to 3*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.
- Kümmerling-Meibauer, B., Meibauer, J., Nachtigäller K. & Rohlfing, K. (Eds.) (2015). *Learning from Picturebooks: Perspectives from Child Development and Literacy Studies*. New York: Routledge.
- Kümmerling-Meibauer, B. (2015) From baby books to picturebooks for adults: European picturebooks in the new millennium. *Word & Image*, 31:3, 249-264, doi: 10.1080/02666286.2015.1032519
- Kümmerling-Meibauer, B. (Ed.), (2018). *The Routledge Companion to Picturebooks*. New York: Routledge.
- Kümmerling-Meibauer, B. & Meibauer, J. (2013). Towards a Cognitive Theory of Picturebooks. *International Research in Children's Literature* 6 (2), 143–160. doi: 10.3366/ircl.2013.0095
- Kümmerling-Meibauer, B & Meibauer, J. (2019). Picturebooks as Objects. *Libri & Liberi* 8 (2): 257–278 DOI: 10.21066/carcl.libri.8.2.
- McLuskie, K. (1999). The 'Candy-Colored Clown': Reading Early Modern Dreams. In P. Brown (Ed.), *Reading dreams. The interpretation of dreams from Chaucer to Shakespeare* (pp. 147-167). New York: Oxford University Press.
- Messerli, S. (2018). Materialästhetische Bilderbuchanalyse Eine Perspektivierung der materiellen Dimension. *Jahrbuch der gesellschaft für kinder- und jugendliteraturforschung*, 123-136. doi: 10.21248/gkjf-jb.29.
- Miller, D. B. (1991). "C.S. Lewis: The Use of Fantasy to Communicate Reality: A Good Story Is Worth a Thousand Theological Words." *The Lamp-Post of the Southern California C.S. Lewis Society*, 15 (2), 3–23. Ανάκτηση 22 Οκτωβρίου, από <http://www.jstor.org/stable/45347641>.
- Müller, F. M. (1909). *Comparative mythology: an essay* (A. Palmer, Ed.) London: Routledge.
- Newcombe, N. S. (2018). Three Kinds of Spatial Cognition. In J. T. Wixted & S.L. Thompson-Schill (Eds). *Stevens' Handbook of Experimental Psychology and Cognitive Neuroscience* (pp. 521–533). Hoboken: John Wiley & Sons.
- Nikolajeva, M. (1996). *Children's Literature Comes of Age. Toward a New Aesthetic*. USA: Routledge.
- Nikolajeva, M. (2014). *Reading for Learning: Cognitive Approaches to Children's Literature*. Amsterdam: John Benjamins.
- Peirce C. S. (1986), Peirce: *A Chronological Edition*, Vol. 3. 1872–1878. Bloomington Indiana University Press.
- Pick, D. & Roper, L. (2004). Psychoanalysis, dreams, history: An interview with Hanna Segal. In D. Pick & L. Roper (Eds.). *Dreams and History. The interpretation of*

- dreams from ancient Greece to modern psychoanalysis* (pp. 237-246). London and New York: Routledge.
- Politou-Marmarinou E. (2002). «Πραγματικότητα» και «μυθοπλασία» στην εποχή της επικοινωνίας και της πληροφορίας, *Σύγκριση*, 13, Ανάκτηση 22 Οκτωβρίου, από <https://doi.org/10.12681/comparison.10139>
- Ragland, E. (2000). Dreams according to Lacan's re-interpretation of the Freudian Unconscious. *Parallax*, 6 (3), 63-81. Ανάκτηση 23 Οκτωβρίου, από <https://doi.org/10.1080/135346400422466>
- Ramos, A. M. (2019). The Accordion Format in the Design of Children's Books: A Close Reading of a Portuguese Collection *Libri e liberi*, 8(2) 313-328. doi: 10.21066/carcl.libri.8.2.4
- Reid-Walsh, J. (2012a) Activity and Agency in Historical "Playable Media". Early English movable books and their child interactors. Activity and agency in historical "playable media", *Children and Media*, 6, 2, 164-181, <https://doi.org/10.1080/17482798.2011.619547>
- Reid-Walsh, J. (2012b). Books or Toys?: A Traveller's Tale: Researching Early Movable Books for and by Children in Material and Virtual Collections. *Papers: Explorations into Children's Literature* 22 (1), 156–169. https://doi.org/10.21153/pecl2012_vol22_nolart1128
- Richardson, C. C. (1976). "The Reality of Fantasy." *Language Arts*, 53 (5), 549–63. Ανάκτηση 22 Οκτωβρίου, από JSTOR, <http://www.jstor.org/stable/41404203>. Accessed 22 Oct. 2023.
- Schrage-Früh, M. (2016). *Philosophy, Dreaming and the Literary Imagination*. London: Palgrave Macmillan.
- Smith, K. A. (1984). *Structure of the Visual Book*, 4th Ed. New York: Keith Smith Books.
- Smith, K. A. 2000. The Book as Physical Object. In J. Rothenberg & S. Clay (Eds.), *A Book of a Book: Works and Projections About the Book and Writing*, (pp.54–70). New York: Granary Books.
- Staiger, M. (2022). Ein sechsdimensionales Modell der Bilderbuchanalyse. AG "Literatur – Bild – Medium" doi: 10.13140/RG.2.2.26882.96960. Ανάκτηση 22 Οκτωβρίου, από https://www.researchgate.net/publication/359442033_Ein_sechsdimensionales_Modell_der_Bilderbuchanalyse
- States, B.O. (1993). Bizarreness in Dreams and Other Fictions. In C.S. Rupprecht (Ed.), *The Dream and the Text: Essays on Literature and Language* (pp. 13-31). New York: State University of New York Press.
- Thoburn, N. (2016). *Anti-Book: On the Art and Politics of Radical Publishing*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

- Veryeri Alaca I. (2018). Materiality in picturebooks In B. Kümmerling-Meibauer (Ed.), *The Routledge Companion to Picturebooks* (pp. 59-68). :Routledge.
- Veryeri Alaca I. (2019). Materiality in Picturebooks: An Introduction. *Libri & Liberi* 8 (2),243-255, doi: 10.21066/carcl.libri.8.2.8
- Yannicopoulou, A. (2013). The materiality of picturebooks: Creativity activities. In T. Kotopoulos (Ed.), 1st International Conference on “Creative Writing”. Ανάκτηση 17 Οκτωβρίου 2023, από http://cwconference.web.uowm.gr/archives/giannikopoulou_article.pdf
- Yannikopoulou, A. (2019). Ideology Conveyed via the Material(ity) of Picturebooks, *Libri e liberi*, 8(2), 293-311. doi: 10.21066/carcl.libri.8.2.3 DOI: 10.21066/carcl.libri.8.2.5
- Zhu, C. (2013). Jung on the Nature and Interpretation of Dreams: A Developmental Delineation with Cognitive Neuroscientific Responses. *Behavioral Sciences*, 3, 662-675. doi: 10.3390/bs3040662